

Magdalena Maksymiuk*

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Wydział Prawa i Administracji, Polska.

„LUDOBÓJSTWO KULTUROWE” A WOJNA NA UKRAINIE **„CULTURAL GENOCIDE” IN THE CONTEXT OF THE WAR IN UKRAINE**

ABSTRAKT: Niniejszy artykuł podejmuje kwestię ludobójstwa kulturowego w kontekście wojny na Ukrainie. Punktem wyjścia badań jest analiza definicji ludobójstwa oraz ludobójstwa kulturowego, które sformułował Rafał Lemkin. Stosując metodologię analityczno-prawną, case study, analizę dokumentów organizacji czy instytucji ponadnarodowych, przedstawiono przykłady działań Rosji, które w przyszłości mogą stanowić dowody na dopuszczenie się przez stronę rosyjską ludobójstwa kulturowego. W artykule wskazano, że pomimo tego, że prawo międzynarodowe nie posługuje się pojęciem ludobójstwa kulturowego, to opisane praktyki naruszają normy prawa międzynarodowego i wewnętrznego Ukrainy. Wnioski podkreślają potrzeby ponownego rozważenia wprowadzenia „ludobójstwa kulturowego” w ramy prawa międzynarodowego, a także wskazują na konieczność poniesienia odpowiedzialności za naruszenia prawa w tej sferze przez Federację Rosyjską.

SŁOWA KLUCZOWE: ludobójstwo kulturowe, prawo międzynarodowe, wojna na Ukrainie, Federacja Rosyjska

ABSTRACT: This article addresses the issue of cultural genocide in the context of the war in Ukraine. The starting point of the research is an analysis of the definitions of genocide and cultural genocide as formulated by Raphael Lemkin. Using analytical and legal methodology, case study, analysis of documents of supranational organisations or institutions, examples of Russia's actions are presented, which in the future may constitute evidence of cultural genocide committed by the Russian side. The article points out that although international law does not use this concept, the practices described violate the norms of international and internal Ukrainian law. Its conclusions underline the need to reconsider the introduction of “cultural genocide” into the framework of international law, as well as pointing to the need for the Russian Federation to be held accountable for its violations in this sphere.

KEYWORDS: cultural genocide, international law, war in Ukraine, Russian Federation

* dr Magdalena Maksymiuk, University of Cardinal Stefan Wyszyński in Warsaw

<https://orcid.org/0000-0001-5711-4920>

m.maksymiuk@uksw.edu.pl

Copyright (c) 2025 Magdalena Maksymiuk. This work is licensed under a Creative Commons Attribution-Share Alike 4.0 International License.

WPROWADZENIE

Brutalna wojna, skierowana przez Federację Rosyjską przeciwko Ukrainie, to jedno z największych wyzwań nie tylko w kontekście bezpieczeństwa, ale także dla prawa międzynarodowego¹. W udowadnianiu zbrodni wojennych, zbrodni przeciwko ludzkości, naruszeń zasad prowadzenia działań zbrojnych, szczególnie ważną kwestią jest również niszczenie tożsamości narodowej i kulturowej Ukrainy. Na nowo pojawia się więc pojęcie „ludobójstwa kulturowego”, które *expressis verbis* nie zostało włączone do prawa międzynarodowego, ale miało istotne znaczenie w pierwotnej koncepcji „genocide” Rafała Lemkina.

Pomimo tego, że prawo międzynarodowe nie zawiera definicji „ludobójstwa kulturowego”, to analiza praktyki państw, orzecznictwa sądów i trybunałów czy dokumentów prawa międzynarodowego mogą wskazywać, że elementy tego zjawiska są rozpatrywane w kontekście obowiązujących norm. Termin ten jest używany w wielu analizach o charakterze humanitarnym, politycznym czy kulturowym. W 2016 roku zapadł pierwszy wyrok Międzynarodowego Trybunału Karnego, odnoszącego się jedynie do zniszczenia kulturowego. W sprawie *Prokurator przeciwko Al Mahdiemu* uznano związek pomiędzy atakiem na dziedzictwo kulturowe grupy a jej zniszczeniem. Należy jednakże podkreślić, że Trybunał nie powoływał się tutaj na zbrodnię ludobójstwa, a oskarżonemu zarzucono zbrodnię wojenną zniszczenia dóbr kultury². Stanowiło to jednakże asumpt do dyskusji i badań nad ludobójstwem kulturowym, które powraca w kontekście wojny na Ukrainie.

Działania Federacji Rosyjskiej na okupowanych terenach, oprócz oczywistych strat humanitarnych, społecznych czy gospodarczych³, niosą duże zniszczenia w dziedzinie kultury. Coraz częściej określane są one mianem ludobójstwa kulturowego.

Minister Kultury i polityki informacyjnej Ukrainy, Oleksandr Tkachenko, wskazał, że „Dziedzictwo kulturowe jest głównym elementem identyfikacji narodu ukraińskiego i podstawowym interesem narodowym Ukrainy. Jest to czynnik ratunkowy w odnawianiu naszej pamięci narodowej. [...] Rosyjska agresja ma na celu całkowite zniszczenie ukraińskiej mentalności i tożsamości. Obejmuje to straty ludzkie na poziomie narodowym, zbrodnie ludobójstwa, zastępowanie pojęć historycznych, niwelowanie unikalnych tradycyjnych osiągnięć narodu ukraińskiego, niszczenie obiektów dziedzictwa kulturowego, kradzież dóbr kultury i próby wymazania ukraińskiej pamięci narodowej”⁴.

¹ M. Maksymiuk, B. Szmulik, Wstęp, [w:] *Bezpieczeństwo współczesnej Europy Środkowo-Wschodniej w obliczu wojny na Ukrainie. Aspekty polityczno-prawne*, red. M. Maksymiuk, B. Szmulik, Warszawa 2023, s. 10.

² Judgment and Sentence, *Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi* (ICC-01/12-01/15–171), Trial Chamber VIII, 27 September 2016.

³ Patrz szerzej: D. Prokopowicz, *Gospodarcze skutki wojny w Ukrainie* [w:] *Wybrane aspekty rosyjskiej agresji na Ukrainę w obszarze politycznym, militarnym i gospodarczym*, pod red. nauk. P. Soroka i K. Pająk, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2023, s. 284-332.

⁴ Strona internetowa Ministerstwa Kultury i Komunikacji Strategicznej Ukrainy: <https://mcs.gov.ua/en/news/oleksandr-tkachenko-in-pace-called-to-recognize-russia-as-a-country-that-commits-cultural-genocide-of-ukrainians/> (dostęp: 26.08.2025).

Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy w czerwcu 2024 roku przyjęło rezolucję, która uznała, że rosyjska polityka rasyfikacji, zaprzeczanie ukraińskiej tożsamości i niszczenie dziedzictwa kulturowego stanowi zbrodnię wojenną, zbrodnię przeciwko ludzkości i ma znamiona polityki ludobójczej. W październiku 2024 roku Rada Europy wskazała, że rosyjskie ataki na dziedzictwo kulturowe Ukrainy są zgodne z definicją ludobójstwa. Skala działań Rosji pokazuje, że jest to działanie systematyczne, mające na celu wymazanie tożsamości historycznej i kulturowej Ukrainy, co stanowi akt ludobójstwa⁵. Należy jednak podkreślić, że działania te nie mają na celu jedynie fizycznego usunięcia członków poszczególnej grupy narodowej, ale stanowią dodatkowy czynnik, który ma na celu wykorzenienie ukraińskości na danym terytorium. Zważywszy jednakże na brak w prawie międzynarodowym pojęcia ludobójstwa kulturowego, nie ma obecnie możliwości oskarżenia zbrodniarzy przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym za te przestępstwa.

Praca ma więc na celu zbadanie zasadności używania pojęcia ludobójstwa kulturowego forsowanego przez Lemkina, w odniesieniu do wojny na Ukrainie. Przeanalizowane zostanie samo pojęcie ludobójstwa kulturowego, a także wskazane zostaną poszczególne działania rosyjskich władz pod kątem ich celowości związanej z ludobójstwem kulturowym. Hipotezą badawczą jest uznanie, że działania rosyjskie stanowią ludobójstwo kulturowe. Warto w tym kontekście zadać sobie pytania badawcze, jak rozwinęło się pojęcie ludobójstwa kulturowego? Jak przedstawiał je Rafał Lemkin? Jakie działania Rosji przeciwko Ukrainie mogą być interpretowane jako ludobójstwo kulturowe? Czy brak formalnej definicji ludobójstwa kulturowego nie pozwala na rozliczenie tego typu zbrodni? Metodami badawczymi, jakimi posłużono się w tej pracy, są metoda analityczno-prawna, metoda *case study*, a także analiza źródeł wtórnych.

1. Od lemkinowskiej definicji „ludobójstwa” do pojęcia „ludobójstwa kulturowego”

Rezolucja poprzedzająca Konwencję ONZ w sprawie Zapobiegania i Karania Zbrodni Ludobójstwa potwierdziła, że ludobójstwo to zbrodnia zgodnie z literą prawa międzynarodowego. Pomimo tego, że ludobójstwo kulturowe nie zostało określone w jego definicji, to dokument ten wprowadza pojęcia tak szerokiego zakresu działań, który prowadzi do zniszczenia grupy, w tym jej elementów kulturowych oraz tożsamościowych⁶.

Termin „ludobójstwo” został prawnie określony na mocy „Konwencji ONZ w sprawie Zapobiegania i Karania Zbrodni Ludobójstwa”, która w art. II charakteryzuje „ludobójstwo” jako czyn „dokonany w zamiarze zniszczenia w całości lub części grup narodowych, etnicznych, rasowych lub religijnych”, na który składa się zabójstwo poszczególnych członków grupy, spowodowanie zaburzeń na zdrowiu fizycznym lub psychicznym, stworzenie takich warunków życia, które prowadzą do fizycznego wyniszczenia grupy, zapobieganie urodzeniom w ramach danej grupy czy

⁵ CG(2024)47-12 - Declaration on the destruction of cultural heritage in Ukraine, Co-Rapporteurs: Martine DIESCHBURG-NICKELS, Luxembourg (L, ILDG), Gunn Marit HELGESEN, Norway (R, EPP/ECC), <https://search.coe.int/cm?i=0900001680b1bc32> (dostęp: 26.08.2025); dane za stroną: Congress calls for partnerships to protect Ukraine's cultural heritage <https://www.coe.int/en/web/portal/-/council-of-europe-congress-calls-for-partnerships-to-protect-ukraine-s-cultural-heritage> (dostęp: 26.08.2025).

⁶ Rezolucja 96(I) Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych z dnia 11 grudnia 1946 r. (dok. ONZ nr A/RES/96(I) A/64/Add.1 (1946)).

przymusowe przekazywanie dzieci z tej grupy do innej⁷. Brzmienie konwencji było konsultowane z ojcem koncepcji i pojęcia ludobójstwa, którym jest prawnik polskiego pochodzenia Rafał Lemkin. Zgodził się on na kompromis, który wykluczał z jej treści ludobójstwo kulturowe⁸.

W swoim dziele *Axis Rule in Occupied Europe* wydanym 1944 roku wskazuje na pojęcie ludobójstwa. Opisywał on je jako skoordynowany plan działania, którego celem jest zniszczenie podstawy życia poszczególnych grup ludności z zamiarem ich całkowitego unicestwienia jako grupy narodowej. Wskazywał więc on na ludobójstwo jako zbrodnię skierowaną nie przeciwko poszczególnym jednostkom, ale całym grupom narodowym czy etnicznym. Znaczącą jednak różnicą było określenie „ludobójstwa” w konwencji jako dążenia do fizycznego zgładzenia poszczególnych członków grupy, podczas gdy Lemkin zauważał problem z szerszej perspektywy. Nie zamykał się bowiem na fizycznym aspekcie ludobójstwa, ale dostrzegał także kwestie zniszczenia narodowego życia grupy ofiar, która za determinanty powodujące wyniszczenie danej grupy wskazuje również unicestwienie tożsamości, a w jej ramach kultury, języka, religii, dokonanie zmian w edukacji, a także narzucenie przymusowej asymilacji czy przesiedleń. Horyzont myślowy Lemkina nie zamykał się więc w fizycznym wyniszczeniu grupy, lecz wskazywał, że kwestie kulturowe i społeczne mają duży wpływ na przetrwanie grupy, a próby ich unicestwienia mogą przybierać charakter ludobójstwa⁹.

Badania nad myślą Lemkina pozwalają wskazać, że ludobójstwo jest przestępstwem systemowym, którego celem jest unicestwienie grupy jako całości. Działania opierają się na prawie, biurokratyzacji i sprawnym działaniu całej maszyny administracyjnej. Tak rozumiane działanie jest sposobem na metodyczne prześladowanie określonej grupy w celu jej zniszczenia. Motyw działania jest powtarzany w różnych miejscach i sytuacjach, manifestowany przez dekrety prawne¹⁰.

Lemkin uznawał ludobójstwo w dwojakim aspekcie. Z jednej strony wskazuje na „zniszczenie wzorca narodowego uciskanej grupy”, z drugiej natomiast strony „narzucanie wzorca narodowego ciemniźcyela”¹¹. W kontekście ludobójstwa kulturowego wskazuje on, że odnosi się ono jako do potencjalnego kroku w kierunku ludobójstwa, czasem zaś określa go jako jedną z technik ludobójstwa prowadzącą do zniszczenia grupy. Koncepcja ta stawiała więc ludobójstwo kulturowe w centrum uwagi. Wskazywał on bowiem, że ludobójstwa nie można sprowadzać jedynie do masowego morderstwa. Bazował on w swoich badaniach na zbrodni nazistowskiej, która sprowadzała się do metodycznego zniszczenia grupy, wykraczającej w sposób znaczny poza zbrodnię wojenne. Ważna więc dla niego była ta istota kulturowa, czyli atak na tożsamość narodową, przynależność do jednej grupy etnicznej, skierowany w stronę odmienności. Schabas podkreślał, że chociaż ludobójstwo kulturowe nie zostało formalnie uznane przez prawo

⁷ Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych, 9 grudnia 1948 r. Ratyfikowana zgodnie z ustawą z dnia 18 lipca 1950 r. (Dz. U. z 1952 r., nr 2, poz. 9.).

⁸ L. Bilsky, R. Klagsbrun, *The Return of Cultural Genocide?*, „The European Journal of International Law” 2018, tom. 29 nr 2, s. 379.

⁹ Patrz: R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Waszyngton 1944, s. 79–95.

¹⁰ L. Bilsky, R. Klagsbrun, *The Return of Cultural Genocide...* op. cit., s. 377.

¹¹ Ibidem, s. 378.

międzynarodowe, to jednak działania mające na celu eliminację tożsamości grupy, do których należy np. niszczenie kulturowych artefaktów, może być traktowane jako szersza część ludobójstwa¹². Hinton natomiast podkreśla, że ludobójstwo kulturowe może przebiegać równolegle z fizycznym wyniszczeniem grupy. A wyniszczenie tożsamości kulturowej stanowić może formę długotrwałej eksterminacji¹³.

Pomimo że dokładna definicja *ludobójstwa kulturowego* pozostaje kwestią sporną, ze względu na brak uznania jej przez Organizację Narodów Zjednoczonych w definicji *ludobójstwa* użytej w Konwencji o ludobójstwie z 1948 roku, doktryna wskazuje na pewne elementy wspólne, które je charakteryzują. Nie stanowi ona osobnej kategorii przestępstwa w prawie międzynarodowym, ale niewątpliwie stanowi pewną część działań, które na ludobójstwo się składają i mają na celu wymazanie tożsamości danej grupy. Dla pojęć opisujących ludobójstwo kulturowe niewątpliwie wspólnym mianownikiem jest to, że odnosi się ono do działań mających na celu zniszczenie tożsamości, kultury, tradycji czy języka konkretnej grupy narodowej, religijnej, etnicznej czy innej. Jest to proces, który opiera się na dezintegracji społecznej, która uniemożliwia kontynuację funkcjonowania w oparciu o dziedzictwo kulturowe. Można wyróżnić pewne elementy, które się na nie składają: niszczenie języka, elementów kulturowych, w tym zabytków, niszczenie miejsc kultury, przymusowa asymilacja, a także przejmowanie dzieci (w tym deportacje) do wychowania ich obcej kulturze. Są to czynniki, które wpływają na rozwój grupy, jej funkcjonowanie, poczucie tożsamości i jedności.

Jako koncepcja prawna, zostało ono opracowane jako pewien aspekt ludobójstwa obok fizycznego i biologicznego ludobójstwa, ma stanowić próbę systematycznego i celowego zniszczenia grupy. Oznacza to usunięcie struktur kulturowych mających strukturę materialną (muzea, artefakty, dzieła sztuki), jak i niematerialną (np. zmiana języka, denazyfikacja, nauka w szkole).

2. Elementy kulturowego ludobójstwa a wojna na Ukrainie

2.1. Usuwanie ukraińskich symboli narodowych: putinowska „denazyfikacja”

Symbole narodowe w Ukrainie zostały uznane konstytucyjnie w art. 20. Należą do nich flaga, herb oraz hymn państwowy¹⁴. Sąd Konstytucyjny Ukrainy wskazuje, jak ważne są one pod względem nie tylko zachowania tożsamości narodowej i kulturowej, ale również ciągłości całego państwa: „Symbole państwowe potwierdzają istnienie państwa, jego suwerenność i mają na celu wzmocnienie jego autorytetu, w szczególności podczas wydarzeń o charakterze ceremonialnym i oficjalnych uroczystości. Państwo ustala tryb korzystania z symboli państwowych i odpowiedni system ich ochrony prawnej, co zapewnia poszanowanie i godne traktowanie symboli państwowych”¹⁵.

¹² W. A. Schabas, *Genocide in International Law: The Crimes of Crimes*,. Cambridge 2003, s. 25 i nast.

¹³ A.L. Hinton, *Annihilating Difference: The Anthropology of Genocide*, California 2002, s. 11.

¹⁴ Konstytucja Ukrainy, tłum. E. Toczek, tłum. zmian: A. Kubik, J. Turłukowski, (Dziennik Ustaw Rady Najwyższej Ukrainy 1996, No 30, poz. 141). Dostępna na: <https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2023/02/Ukraina2023.pdf> (dostęp: 26.08.2025).

¹⁵ Sąd Konstytucyjny Ukrainy: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/362-derzhavni-symvolvy> (dostęp: 26.08.2025).

Władimir Putin przed rozpoczęciem pełnoskalowej wojny na Ukrainie jako jej powód wskazał: „Będziemy dążyć do demilitaryzacji i denazyfikacji Ukrainy”, korzystając z narracji nawiązującej do działań podjętych w Niemczech po II wojnie światowej, niszcząc wszystko to, co było związane z nazizmem. Używał tej argumentacji do uwierzytelnienia swoich działań na terenie Ukrainy. Działania te miały być podyktowane potrzebą „obrony ludzi, którzy w ciągu ośmiu lat byli ofiarą prześladowań, ludobójstwa ze strony reżimu kijowskiego”¹⁶.

W myśl powyższego, na terenach okupowanych przez wojska rosyjskie od 2022 dochodzi do wręcz systemowego zastępowania tożsamości narodowej Ukraińców rosyjską narracją narodową polityczną oraz kulturową. Ma ona na celu nie tylko podporządkować dany region administracyjny, ale dokonać głębokiej transformacji społeczeństwa, która zaczyna się od zmiany świadomości, kultury czy języka, a nawet tożsamości mieszkańców tych terenów. Działaniem Putina podczas wojny na Ukrainie, jako jednym z kluczowych elementów, które można zaliczyć do niszczenia państwowości, a także kulturowego ludobójstwa, jest usuwanie ukraińskich symboli narodowych na terenach okupowanych. Ma to na celu wymazanie pamięci narodowej. Przykłady takich działań można mnożyć, ponieważ administracja rosyjska już w pierwszych dniach okupacji wielu miast i wsi rozkazała wojskom rosyjskim usuwać flagi, godła z urzędów, szkół czy innych budynków użyteczności publicznej. W ich miejsce wieszano flagi Federacji Rosyjskiej. W Chersoniu, Mariupolu czy Melitopolu usuwano herby miast, tablice informacyjne w języku ukraińskim, zastępując je rosyjskimi. Takie działania miały uwierzytelnić rosyjską propagandę jako dowód „wyzwalania” tych terytoriów. Ponadto na wielu okupowanych terenach, pomimo obowiązujących na Ukrainie ustaw (tzw. praw dekomunizacyjnych¹⁷), przywrócono nazwy ulic z czasów sowieckich, zmieniono nazwy szkół czy instytucji kultury, które miały nadanych patronów związanych z historią Ukrainy. Należy podkreślić, że jest to również złamanie ukraińskiej *Ustawy o zapewnieniu funkcjonowania języka ukraińskiego jako języka państwowego*¹⁸. Usuwano również tablice i pomniki poświęcone bohaterom walk o niepodległość Ukrainy¹⁹. Z bibliotek pousuwano książki pisane w języku ukraińskim, lub takie, które uznawane były za literaturę religijną, patriotyczną czy historyczną²⁰.

2.2. Rusyfikacja jako element ludobójstwa kulturowego na Ukrainie

Poza zmianami dotyczącymi nazewnictwa elementów przestrzeni publicznej, władze rosyjskie prowadzą szeroko zakrojoną systemową rusyfikację społeczeństwa. Jest ona próbą wykorzenia ukraińskiej tożsamości narodowej, jej kultury i języka, co stanowi jeden z najwidoczniejszych

¹⁶ Putin mówi o „denazyfikacji i demilitaryzacji” Ukrainy. Co to oznacza, <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/denazyfikacja-i-demilitaryzacja-co-to-znaczy-o-czym-mowi-putin/lc2hztI> (dostęp: 26.08.2025).

¹⁷ Decommunization in Post-Euromaidan Ukraine: Law and Practice. <https://www.ponarseurasia.org/decommunization-in-post-euromaidan-ukraine-law-and-practice/> (dostęp: 26.08.2025).

¹⁸ Ustawa językowa została opublikowana w „Głosie Ukrainy”, <https://www.ukrinform.pl/rubric-society/2701205-ustawa-jezykowa-zostaa-opublikowana-w-gosie-ukrainy.html?/> (dostęp: 26.08.2025); tekst ustawy dostępny online: <https://www.golos.com.ua/article/317062> (dostęp: 26.08.2025).

¹⁹ W okupowanej części obwodu chersońskiego burzone są pomniki ofiar Wielkiego Głodu, <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2023/11/24/7430230/> (dostęp: 26.08.2025).

²⁰ A. Akhtar, *On War and Cultural Erasure*, PEN Ukraine, <https://pen.org/on-war-and-cultural-erasure/> (dostęp: 27.08.2025).

przejawów ludobójstwa kulturowego. Przekaz propagandowy Federacji Rosyjskiej skierowany do okupowanych terenów opiera się na tak zwanym „ruskim mirze”²¹. Jego celem jest spojenie społeczeństwa zamieszkującego terytoria Ukrainy okupowane przez Rosję. Pierwszym z jego elementów jest przymusowa „paszportyzacja” obywateli Ukrainy. W jej ramach wręcz wymuszane jest przyjęcie rosyjskiego obywatelstwa przez osoby zamieszkujące okupowane tereny. Odnotowano takie przypadki, w których wskazano, że odmowa przyjęcia rosyjskiego obywatelstwa powoduje utratę dostępu do różnych świadczeń, na przykład zdrowotnych lub edukacyjnych, czy nawet zatrudnienia²². Co więcej, wprowadzane są rosyjskie święta narodowe, organizowane są uroczystości państwowe, a także propaguje się postacie bohaterów rosyjskich²³. Używanie języka ukraińskiego zostało również *de facto* zakazane w urzędach czy instytucjach publicznych. Dokumenty wydawane są wyłącznie w języku rosyjskim, a osoby, które posługują się językiem ukraińskim, są często narażone na różne formy przemocy ze strony władzy okupującej. Należy podkreślić, że chęć wykorzenienia narodu ukraińskiego ma nie tylko charakter kulturobójczy, ale stanowi naruszenie prawa międzynarodowego, wynikającego z IV Konwencji Genewskiej²⁴.

Do zmian doszło również w sferze edukacyjnej. Zniszczeniom lub uszkodzeniom uległy placówki edukacyjne. Niektóre z nich były w całości lub częściowo okupowane przez rosyjskie siły zbrojne. Uczniowie są zmuszani do uczestniczenia w tak zwanych „lekcjach patriotycznych”, podczas których wychwalany jest prezydent Putin oraz jego armia²⁵. Ukraińscy nauczyciele, którzy nie zgodzili się współpracować z rosyjską władzą okupacyjną, zostali zwolnieni, a często nawet represjonowani czy zmuszani do ucieczki. Nauczycieli nakłaniano do przysięgi lojalności wobec Federacji Rosyjskiej, a dzieci, które nie uczęszczały do szkół pod kontrolą rosyjską, były uznawane za zaniedbane edukacyjnie i ich rodzicom groziły sankcje²⁶.

Jako szeroki element kulturowej dominacji, władze rosyjskie podejmują również próbę podporządkowania Cerkwii Prawosławnej Ukrainy Patriarchatowi Moskiewskiemu. W tym celu usuwają duchownych, którzy są lojalni wobec niezależnej cerkwi ukraińskiej. W niektórych regionach

²¹ „Ruski mir” to koncepcja geopolityczna, w której Rosja uzurpuje sobie prawo do opieki nad wszystkimi ludźmi mówiącymi po rosyjsku lub posiadającymi rosyjskie korzenie kulturowe, patrz szerzej: M. Delong, „*Ruski mir*” jako narzędzie rosyjskiej ekspansji geopolitycznej na terytorium Ukrainy, „Przegląd Geopolityczny” 2020, nr 33, s. 50-64; D. Romanowski, *Ruski mir. Idea, ideologia, mit.*, „Politeja” 2024, nr 3(90), s. 299-314.

²² K. Kvitka, *Get a Passport or Leave: Russia's Ultimatum to Ukrainians, New Decree Threatens Rights of Civilians in Russian-Occupied Areas*, Human Right Watch 2025, <https://www.hrw.org/news/2025/03/25/get-passport-or-leave-russias-ultimatum-ukrainians>, (27.08.2025).

²³ W miejsce Dnia Niepodległości Ukrainy promowany jest np. Dzień Jedności Narodowej Federacji Rosyjskiej.

²⁴ *IV Konwencja Genewska o ochronie osób cywilnych podczas wojny, Konwencje o ochronie ofiar wojny, podpisane w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 roku*, (Dz.U.1956.38.171).

²⁵ Ministerstwo Edukacji i Nauki Ukrainy, „Interaktywna mapa zniszczonych i uszkodzonych placówek oświatowych”, <https://saveschools.in.ua/> (dostęp: 26 sierpnia 2025r.); Raport Human Rights Watch: „Czołgi na placu zabaw” Ataki na szkoły i wojskowe wykorzystanie szkół na Ukrainie, <https://www.hrw.org/report/2023/11/09/tanks-playground/attacks-schools-and-military-use-schools-ukraine> (dostęp: 26 sierpnia 2025r.); „Na okupowanych terytoriach, w Mariupolu, w szkołach, gdzie dzieci mają obowiązek śpiewać hymn narodowy Rosji, eksponowano portrety Władimira Putina, jego „patriotyczne” cytaty i portrety rosyjskich „bohaterów Specjalnej Operacji Wojskowej””, Raport Human Rights Watch: Education under Occupation Forced Russification of the School System in Occupied Ukrainian Territories, <https://www.hrw.org/report/2024/06/20/education-under-occupation/forced-russification-school-system-occupied-ukrainian> (dostęp: 27 sierpnia 2025 r.).

²⁶ Ibidem.

duchowni ci są aresztowani czy zmuszani do opuszczania parafii, podczas gdy świątynie przej-
mowane są przez Rosyjską Cerkiew Prawosławną. Ma to na celu przeniesienie instytucji, które
stanowią autorytet religijny, do tych, które będą podporządkowane Rosji²⁷.

2.3. Zniszczenie ukraińskich instytucji kultury oraz kradzież i wywóz zabytków jako narzędzie ludobójstwa kulturowego

Konwencja haska o ochronie dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego z 1954 roku w swoim
artykule 1 określa dobra kultury jako „wartości ruchome i nieruchome, które mają ogromne
znaczenie dla dziedzictwa kulturowego każdego narodu. Do tego katalogu należą te budynki,
które zachowują bądź eksponują ruchome wartości kulturowe, a także tzw. „centra wartości
kulturowych”²⁸. Ukraińskie ustawodawstwo wskazuje dobra kultury jako „oryginalne dzieła
sztuki, malarstwa, obiekty związane z wydarzeniami historycznymi kraju, starodruki, rękopisy,
dokumenty archiwalne, unikalne i rzadkie instrumenty muzyczne, różne rodzaje broni, rzadkie
znaczki pocztowe, monety, zamówienia, medale, pieczęcie, rzadkie zbiory oraz próbki flory
i fauny kraju, a także osobiste wartości kulturowe rodzin”²⁹. Filarem tożsamości narodowej czy
kulturowej w danym państwie jest infrastruktura kultury i edukacji. Ich niszczenie ma na celu
pozbawienie Ukraińców dostępu do własnego dziedzictwa edukacji czy historii. Stanowi ono
kolejny element systemowej strategii kulturobójczej.

Pierwszym z tych działań jest fizyczne niszczenie instytucji kultury, nie tylko na terenach oku-
powanych. Od czasu rozpoczęcia inwazji Rosji na Ukrainę, w wyniku celowych ataków, bom-
bardowań czy ostrzałów zniszczono setki ukraińskich obiektów, które należały do dziedzictwa
kulturowego. UNESCO oszacowało, że do początku 2024 r. było to ponad 350 instytucji kultury
i zabytków³⁰. Za przykłady można tutaj podać zbombardowanie teatru dramatycznego w Ma-
riupolu, w którym ukrywali się ludzie. Miejsce to zostało zaatakowane pomimo napisu „dzieci”.
Kolejnymi przykładami są zniszczenie Muzeum Krajoznawczego w Iwankowie, czy ostrzał Soboru
Wszystkich Świętych w Swiatohirsku. Dodatkowo znaczące straty w tej materii poniesiono na
wskutek wysadzenia 6 czerwca 2023 zapory w elektrowni wodnej w Nowej Kachowce, która
doprowadziła do zalania 600 km² Obwodu Chersońskiego, co z kolei spowodowało zalanie czy
zatopienie wieki miejsc kultury i religii³¹. Rosja dopuściła się także grabieży i wywozów dóbr kul-
tury. Rosjanie okradli muzea, archiwa i biblioteki. Udokumentowano przypadki wywożenia dzieł

²⁷ Patrz szerzej: Center for Strategic and International Studies, Russia’s Religious Persecution and Misinformation in Ukraine, transkrypcja z wydarzenia z dnia 29 lutego 2024. <https://www.csis.org/analysis/russias-religious-persecution-and-misinformation-ukraine> (dostęp: 27 sierpnia 2025r.).

²⁸ Używany jest termin „kulturowa wartość”, a nie „dziedzictwo kulturowe”, podczas gdy współczesne prawo międzynarodowe preferuje tę drugą.

²⁹ <https://by-ua-studium.pl/wojna-o-tozsamosc-kulturowa-problemy-zachowania-dziedzictwa-narodowego-na-terenie-ukrainy/> (dostęp: 27 sierpnia 2025r.); ЗАКОН УКРАЇНИ Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, № 48, ст.405)

³⁰ Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO <https://www.unesco.org/en/ukraine-war/damaged-cultural-sites> (dostęp: 27 sierpnia 2025r.);

³¹ H. Bazhenowa, Niszczenie dziedzictwa kulturowego Ukrainy w czasie rosyjskiej agresji, Komentarze IEŚ 1040 (16/2024), <https://ies.lublin.pl/komentarze/niszczenie-dziedzictwa-kulturowego-ukrainy-w-czasie-rosyjskiej-agresji/> (dostęp: 27 sierpnia 2025r.);

sztuki, księgozbiorów, dokumentów z Chersonia, Mariupola czy Melipola. Skradziono również unikalną kolekcję złota scytyjskiego, której wartość historyczna jest nie do oceny³².

Kradzież dzieł sztuki stanowi naruszenie Konwencji haskiej z 1954 r³³. Władze Ukrainy w odpowiedzi na zagrożenie nielegalnego handlu dobrami kultury ustanowiły ustawę o kontroli wywozu dóbr kultury, które uregulowała kwestię kontroli wywozu dóbr kultury poza granice państwa. Wprowadzone została konieczność wydawania zezwoleń, a także uściślono kontrolę, aby zapobiec tym nielegalnym procederom³⁴.

Rosjanie dokonywali kradzieży pod pretekstem „ewakuacji” dzieł sztuki. Śledczy Ukrainy rozpracowali zorganizowaną sieć kradzieży eksponatów muzealnych, a także skoordynowano prace nad kontrolą i monitoringiem służb porządkowych. W tym celu Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Ukrainy podjęło współpracę z Interpolem, UNESCO, a także z Centrum Zaginionych Dóbr Kultury w Niemczech, czy The Art Loss Register. Zaangażowano również ukraińskich śledczych, historyków sztuki czy prawników, którzy zajmują się katalogowaniem zaginionych dzieł, przygotowaniem listy obiektów, identyfikowaniem świadków, celem późniejszego postawienia zarzutów³⁵.

2.4. Deportacje dzieci ukraińskich do Rosji – zbrodnia wojny i element ludobójstwa kulturowego

Kolejną kwestią ważną do poruszenia, a zarazem okrutną ze strony agresora, w przypadku udowodnienia ludobójstwa kulturowego na terenie Ukrainy, są deportacje dzieci ukraińskich na teren Federacji Rosyjskiej. Już od 2022 r. prowadzony jest program, który ma na celu wywożenie ukraińskich dzieci z terenów okupowanych. Są to nie tylko sieroty czy dzieci z domów dziecka, ale również dzieci, które zostały oddzielone od rodzin. Yale School of Public Health wskazuje, że dzieci przewożone są do ponad 40 obiektów na terytorium Rosji, nawet do tak odległych regionów jak Daleki Wschód czy Syberia³⁶. Ukraina próbowała podać szacunkowe dane tego procederu: jest to około 19 tys. dzieci. Należy jednak pamiętać, że liczba ta może być znacznie wyższa ze względu na brak dokumentacji³⁷. Zmienione zostaje ich imię i nazwisko i nadawane im jest rosyjskie obywatelstwo. Dzieci te są adoptowane przez rosyjskie rodziny lub przekazywane do domów dziecka, a następnie wychowywane i indoktrynowane w duchu rosyjskim. Nie mają możliwości kontaktu z biologiczną rodziną, ich więzi rodzinne, kulturowe i społeczne są zrywane.

W odpowiedzi na ten proceder, strona ukraińska podjęła działania legislacyjne. Jest to oczywiście złamanie *Ustawy o narodowości ukraińskiej*, która stanowi podstawę dla repatriacji dzieci

³² Ibidem.

³³ Art. 4 *Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z Regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego*. Haga.1954.05.14. (Dz.U.1957.46.212).

³⁴ ЗАКОН УКРАЇНИ Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, № 48, ст.405).

³⁵ <https://by-ua-studium.pl/wojna-o-tozsamosc-kulturowa-problemy-zachowania-dziedzictwa-narodowego-na-terenach-ukrainy/> (dostęp: 27 sierpnia 2025).

³⁶ Yale School of Public Health, *Russia's Systematic Program for the Re-Education and Adoption of Ukraine's Children*, <https://medicine.yale.edu/news-article/russias-systematic-program-for-the-re-education-and-adoption-of-ukraines-children/> (dostęp: 27 sierpnia 2025).

³⁷ Ukrainian Government Portal, *Children of War – Official Tracker*. <https://childrenofwar.gov.ua> (dostęp: 27 sierpnia 2025).

i określa procedury przywracanie obywatelstwa ukraińskiego czy zasady opieki nad dziećmi³⁸, a także *Ustawy o ochronie praw dziecka w czasie wojny*, która zakazuje adopcji dzieci przez obcokrajowców bez zgody państwa, a także stanowi o mechanizmach monitorowania i przeciwdziałania nielegalnym deportacjom dzieci³⁹. Takie działania zgodnie z prawem międzynarodowym stanowią formę przymusowej asymilacji kulturowej i łamią prawa dziecka w kontekście prawa do tożsamości⁴⁰. W tej sprawie, w marcu 2023 r., Międzynarodowy Trybunał Karny wydał nakazy aresztowania dla Władimira Putina, a także Rzeczniczki Praw Dziecka w Rosji Mariji Lwowej-Biełowej, którzy zostali oskarżeni o bezprawne deportacje oraz przesiedlenia ukraińskich dzieci z okupowanych terenów. MTK wskazał, że doszło tutaj do zbrodni wojennej zgodnie z artykułem 8 Rzymskiego Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego⁴¹. W 2023 r. ustanowiono Międzynarodowy Mechanizm Koordynacyjny do spraw Repatriacji Dzieci, który wspiera m.in. rząd Polski. Zajmuje się on pomocą w odzukiwaniu i odzyskiwaniu dzieci wywiezionych do Rosji. Ukraina współpracuje także z UNICEF oraz Międzynarodowym Komitetem Czerwonego Krzyża.

Oprócz rażącego naruszenia prawa międzynarodowego karnego, humanitarnego, praw dziecka w tej kwestii, porywanie i wynaradawianie dzieci, a także sprawienie, że tracą one poczucie tożsamości stanowią kolejny element ludobójstwa kulturowego, którego dopuszcza się Rosja.

PODSUMOWANIE

Rosyjska inwazja na Ukrainę spowodowała zniszczenia zarówno w materialnym, jak i niematerialnym zasobie kulturowym. Kultura stała się obszarem konfliktu i narzędziem w walce przeciw tożsamości narodowej Ukraińców, w której wykorzystywane są propagandowe argumenty o jedności bratnich narodów i uzasadnienie „wspólnoty tożsamości”⁴². Usuwanie ukraińskich symboli narodowych to znamieny akt agresji kulturowej, a także świadomy element polityki okupacyjnej. Jego celem jest zniszczenie ukraińskiej tożsamości zbiorowej oraz złamanie ducha oporu społecznego. Zniszczenie czy zawłaszczenie ukraińskich instytucji kultury to również element unicestwienia przestrzeni edukacyjnej i symbolicznej. Zastępowanie ukraińskiej tożsamości rosyjską stanowi próbę zatarcia granicy pomiędzy narodami, a działania rusyfikacyjne stanowią świadomy, systemowy i długofalowy proces, który ma służyć zatarciu ukraińskiej tożsamości oraz podporządkowaniu rosyjskiemu systemowi politycznemu i kulturowemu.

Działania te naruszają szereg norm prawa międzynarodowego. W ujęciu prawnym, stanowią one formę asymilacji przymusowej społeczeństwa ukraińskiego, co zgodnie z prawem

³⁸ ЗАКОН УКРАЇНИ Про громадянство України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 13, ст.65).

³⁹ Закон УКРАЇНИ „Про охорону дитинства” (№9495).

⁴⁰ Art. 8 (prawo do tożsamości) *Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r.* (Dz.U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526).

⁴¹ Komunikat Prasowy Międzynarodowego Trybunału Karnego z dnia 17 marca 2023, Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova, <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and> (dostęp: 27.08.2025); UN General Assembly, *Report of the International Criminal Court*, sygn. A/78/322, s. 11.

⁴² Wojna o tożsamość kulturową. Problemy zachowania dziedzictwa narodowego na terenie Ukrainy <https://by-ua-studium.pl/wojna-o-tozsamosc-kulturowa-problemy-zachowania-dziedzictwa-narodowego-na-terenie-ukrainy/> (dostęp: 26.08.2025).

międzynarodowym może stanowić podstawę do uznania jej za zbrodnię przeciwko ludzkości. W ujęciu humanistycznym, kulturowym i etycznym, wynaradawianie, denazyfikacja, rusyfikacja edukacji, represje czy deportacje, a także kradzież dóbr kultury czy niszczenie miejsc kulturowych, to działania spełniające wiele cech ludobójstwa kulturowego, pomimo tego, że nie zostały one jeszcze formalnie zdefiniowane przez prawo międzynarodowe. Działania te są wymierzone nie tylko w ludzi, ale również tożsamość, pamięć i mogą mieć niebagatelny wpływ na przyszłość narodu ukraińskiego. Społeczność międzynarodowa winna ponownie pochylić się nad problemem i rozważyć wprowadzenie kategorii ludobójstwa kulturowego do prawa międzynarodowego, tak by zbrodniarze mogli być skazani również za te zbrodnie, które mają na celu wynaradawianie i wyniszczenie tożsamości narodowej. Jednocześnie warto przychylić się do głosów społeczeństwa międzynarodowego i podkreślić konieczność pociągnięcia Federacji Rosyjskiej do odpowiedzialności za naruszenia w sferze ochrony kultury i tożsamości narodowej Ukrainy.

BIBLIOGRAFIA **REFERENCES LIST**

PIŚMIENICTWO **LITERATURE**

Bazhenowa H., *Niszczenie dziedzictwa kulturowego Ukrainy w czasie rosyjskiej agresji*, „Komentarze IEŚ” 2024, nr 16/1040.

Bilsky L., Klagsbrun R., *The Return of Cultural Genocide?*, „The European Journal of International Law” 2018, tom. 29 nr. 2, s. 373-396;

Delong M., *„Ruski mir” jako narzędzie rosyjskiej ekspansji geopolitycznej na terytorium Ukrainy*, „Przegląd Geopolityczny” 2020, nr 33, s. 50-64.

Leikin R., *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Waszyngton 1944.

Maksymiuk M., Szmulik B., wstęp, [w:] *Bezpieczeństwo współczesnej Europy Środkowo-Wschodniej w obliczu wojny na Ukrainie. Aspekty polityczno-prawne*, red. M. Maksymiuk, B. Szmulik, Warszawa 2023, s. 9-15.

Prokopowicz D., *Gospodarcze skutki wojny w Ukrainie* [w:] *Wybrane aspekty rosyjskiej agresji na Ukrainę w obszarze politycznym, militarnym i gospodarczym*, pod red. nauk. P. Soroka i K. Pająk, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2023, s. 284-332.

Romanowski D., *Ruski mir. Idea, ideologia, mit*. „Politeja” 2024, nr 3(90),

Schabas W. A. , *Genocide in International Law: The Crimes of Crimes*. Cambridge 2003.

ŹRÓDŁA **SOURCES**

IV Konwencja Genewska o ochronie osób cywilnych podczas wojny, Konwencje o ochronie ofiar wojny, podpisane w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 roku, (Dz.U.1956.38.171);

Akhtar A., *On War and Cultural Erasure*, PEN Ukraine, <https://pen.org/on-war-and-cultural-erasure/>

Center for Strategic and International Studies, *Russia’s Religious Persecution and Misinformation in Ukraine*, transkrypcja z wydarzenia z dnia 29 lutego 2024. <https://www.csis.org/analysis/russias-religious-persecution-and-misinformation-ukraine>

CG(2024)47-12 - Declaration on the destruction of cultural heritage in Ukraine, Co-Rapporteurs: Martine DIE-SCHBURG-NICKELS, Luxembourg (L, ILDG), Gunn Marit HELGESEN, Norway (R, EPP/ECC), <https://search.coe.int/cm?i=0900001680b1bc32>;

Congress calls for partnerships to protect Ukraine's cultural heritage <https://www.coe.int/en/web/portal/-/council-of-europe-congress-calls-for-partnerships-to-protect-ukraine-s-cultural-heritage>

Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO

<https://www.unesco.org/en/ukraine-war/damaged-cultural-sites>

Decommunization in Post-Euromaidan Ukraine: Law and Practice

<https://www.ponarseurasia.org/decommunization-in-post-euromaidan-ukraine-law-and-practice/>

Judgment and Sentence, *Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi* (ICC-01/12-01/15–171), Trial Chamber VIII, 27 September 2016;

Komunikat Prasowy Międzynarodowego Trybunału Karnego z dnia 17 marca 2023, Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova, <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and>

Konstytucja Ukrainy, Tłum. E. Toczek Tłum. zmian: A. Kubik, J. Turłukowski, (Dziennik Ustaw Rady Najwyższej Ukrainy 1996, No 30, poz. 141);

Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z Regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego. Haga.1954.05.14. (Dz.U.1957.46.212).

Konwencji o prawach dziecka przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. (Dz.U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526).

Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych, 9 grudnia 1948 r. Ratyfikowana zgodnie z ustawą z dnia 18 lipca 1950 r.(Dz. U. z 1952 r., nr 2, poz. 9.).

Kvitka K., Get a Passport or Leave: Russia's Ultimatum to Ukrainians, New Decree Threatens Rights of Civilians in Russian-Occupied Areas, Human Right Watch 2025, <https://www.hrw.org/news/2025/03/25/get-passport-or-leave-russias-ultimatum-ukrainians>;

Ministerstwo Edukacji i Nauki Ukrainy, „Interaktywna mapa zniszczonych i uszkodzonych placówek oświatowych”, <https://saveschools.in.ua/>;

Putin mówi o „denazyfikacji i demilitaryzacji” Ukrainy. Co to oznacza

<https://wiadomosci.onet.pl/swiat/denazyfikacja-i-demilitaryzacja-co-to-znaczy-o-czym-mowi-putin/lc2hztI>

Raport Human Rights Watch: „Czołgi na placu zabaw” Ataki na szkoły i wojskowe wykorzystanie szkół na Ukrainie <https://www.hrw.org/report/2023/11/09/tanks-playground/attacks-schools-and-military-use-schools-ukraine>;

Rezolucja 96(II) Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych z dnia 11 grudnia 1946 r. (dok. ONZ nr A/RES/96(II) A/64/Add.1 (1946)).

Sąd Konstytucyjny Ukrainy: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/362-derzhavni-symvoly>

Strona internetowa Ministerstwa Kultury i Komunikacji Strategicznej Ukrainy:

<https://mcsc.gov.ua/en/news/oleksandr-tkachenko-in-pace-called-to-recognize-russia-as-a-country-that-commits-cultural-genocide-of-ukrainians/>;

Ukrainian Government Portal, *Children of War – Official Tracker*. <https://childrenofwar.gov.ua>

Ustawa językowa została opublikowana w „Głosie Ukrainy” <https://www.ukrinform.pl/rubric-society/2701205-ustawa-jezykowa-zostaa-opublikowana-w-gosie-ukrainy.html?/>;

UN General Assembly, *Report of the International Criminal Court*, sygn. A/78/322;

W okupowanej części obwodu chersońskiego burzone są pomniki ofiar Wielkiego Głodu, <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2023/11/24/7430230>

Wojna o tożsamość kulturową. Problemy zachowania dziedzictwa narodowego na terenie Ukrainy

<https://by-ua-studium.pl/wojna-o-tozsamosc-kulturowa-problemy-zachowania-dziedzictwa-narodowego-na-terenie-ukrainy/>

Yale School of Public Health, *Russia's Systematic Program for the Re-Education and Adoption of Ukraine's Children*, <https://medicine.yale.edu/news-article/russias-systematic-program-for-the-re-education-and-adoption-of-ukraines-children/>

ЗАКОН УКРАЇНИ Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, № 48, ст.405)

Закон УКРАЇНИ „Про охорону дитинства” (№9495);

ЗАКОН УКРАЇНИ Про громадянство України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 13, ст.65).

OPEN ACCESS

Copyright (c) 2025 Magdalena Maksymiuk

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License